

Livet i de røde barakker
Horserød 1917-2017

PETER FRANSEN

Livet i de røde barakker

Horserød 1917-2017

*Statsfængslet ved Horserød
set fra sydvest i september 2014.
Midt i billedet ses bygning 22, som netop
var blevet taget i brug. Den falder smukt
ind i de mange røde barakker, som har deres
rod tilbage til 1916-1917 (Lars Laursen fot.).*

Syddansk Universitetsforlag

Indhold

7	Forord	91	Overflytningen til Vestre Fængsel
9	Horserød Fængsel 2017	94	Den ny kommunistlejr
		96	”Mytteriet” i lejren
10	Indledning	102	Horserød under Cuno Gjerstrup og Cai Jensen
13	Baggrunden	106	Horserødlejrens første selvstændige kvindelejr
		108	Øget interesse for at få sat de internerede fri
		109	Stigende spændinger
		110	Den tyske aktion imod lejren
		116	Horserødlejren under tysk kommando
		116	Gidsellejren
		118	Kommunistlejren efter 29. august
		119	Jødernes og kommunisternes deportation den 2. oktober 1943
		120	Jødelejren
		122	De danske myndigheders reaktion
		123	Lejren for arresterede modstandsfolk
		125	Lejrliv og fatale følger
		128	Rømningen af Horserødlejren
		129	Horserød som tysk træningslejr og lazaret
131	Horserød – et erindringssted for frihedskampen		
133	Internerings-, straffelejr og kvindefængsel 1945-1954		
133	Interneringen af landssvigere		
135	Spændinger i Horserød		
135	Direktoratet for fængselsvæsenet overtager Horserødlejren		
136	Behandlingen og opfattelsen af fangerne i straffelejren		
138	Flere konflikter i lejren		
139	Efter løsladelsen		
140	Usikker afklaring af forholdene omkring ejerskabet til Horserød		
141	Horserød bliver landets kvindefængsel		
144	Reglementet for kvindefængslet og forvaringsafdelingen		
147	Statsfængslet ved Horserød 1954-1978		
	– en lang rejse mod stadig mere åbenhed		
147	Kapaciteten og fangesammensætningen		
150	Fangerne, bygningerne og disciplinen		
151	Ombudsmandens fokus på det fysiske miljø		
152	Disciplinering og frelse gennem arbejde		
154	Fangesammensætningen 1954-1978		
155	Kvinder med en forvaringsdom		
157	Disciplin og straf		
159	Samfundsnormerne under pres – og nye disciplinære udfordringer		

Livet i de røde barakker

Horserød 1917-2017

Af Peter Fransen

Foto: Flemming Wedell

© Peter Fransen og Flemming Wedell

Grafisk tilrettelæggelse: Steen Haurand

Produktion: Clausen Grafisk, Odense

ISBN 978-87-408-3087-3

Omslagsfoto: Horserød Fængsel klædt i efterårsfarver

Finansieret af Direktoratet for Kriminalforsorgen med støtte fra Rigsarkivet. Udgivet af Syddansk Universitetsforlag

Det har i enkelte tilfælde ikke været muligt af få afklaret rettighedsspøgsålet til de bragte fotos. Ved henvendelse til Direktoratet for Kriminalforsorgen vil rettighedshaverne kunne få udbetalt det vederlag, de er berettiget til

161	Fra nummer til navn, nu også med stemmeret	213	De fysiske rammer
161	Talsmandsordningen – et eksempel på en ny fængselslinje	215	En anormalitet i et åbent fængsel
163	Narkotika giver nye problemer	218	Ny behandlingsoptimisme
165	Omverdenens interesse for Horserød og eksempler på fangernes beskrivelse af fængselsforholdene og reaktionerne herpå	220	Den halvåbne afdeling og frigangsaafdelingen
170	Forskningen flytter ind	224	Projekt Menneske
172	Fællesskab mellem mænd og kvinder i Horserød	230	Attentatet i 1997
174	Konsekvenser af etableringen af det åbne fængsel og reaktionerne herpå	233	Fra rockerkrig til bandekonflikter
178	Opsummering vedrørende perioden 1954-1978	234	Et stadigt mere socialt belastet klientel
179	Resignation eller ny realisme? 1978-1991	238	Hvor mange skal der være i en celle?
179	Paradigmeskift med kapacitetsforøgelse	238	Et blik tilbage i tiden
180	De bygningsmæssige og fysiske forhold	243	Afskaffelsen af dobbeltbelæg – desværre nej
182	Noget må der gøres	245	Kvindefængsel – som et pendul – nu var det progressivt at adskille kønnene
183	Nye tiltag – familieafdelingen for særgrupper	249	Politisk interesse for et kvindefængsel
186	Kontraktfængsler i Horserød	250	Bedre beskyttelse af kvinderne i Horserød
189	Ikke alle nye initiativer lykkes	252	Hvad er en god tone, og hvad sker der, når det for alvor går galt?
192	Strammere og slappere	255	Fem fangeberetninger om at afsone i Horserød
193	Selvforplejning – det måske bedste initiativ i kriminalforsorgen	255	Den kritiske fange
197	Fra klager over maden til klager over butikken	258	Politikeren med de pæne ord om fængslet
199	Fanger som patienter og Horserøds beredskab i forbindelse med sygdom	260	Den revolutionære fange
203	En vanskelig Horserødfange	260	Den klassiske stærke fange
209	Valgkamp til Europaparlamentet ført fra Horserød	262	Den white-collar crime kriminelle
210	Perspektiver på perioden 1978-1991	267	Beretningerne set i et nutidigt perspektiv
211	Bevogtningsforholdene skærpes 1991-2017 – er det åbne fængsel blevet en saga blot?	270	Brugerundersøgelser – også i fængsler
211	Overordnede ændringer	272	Flere tal om at afsone i Horserød
213	Kapaciteten	275	Perspektiver på perioden 1991-2017
		276	Afslutning
		277	Kilder og litteratur
		279	Noter
		287	Personregister

Forord

Et jubilæum i en af kriminalforsorgens institutioner er altid en velkommen anledning til at fejre institutionen og dens personale, men det er også en anledning til at se tilbage på institutionens livshistorie.

Det er derfor rigtig dejligt, at Peter Fransen endnu en gang har påtaget sig opgaven med at indsamle og formidle historien om en af kriminalforsorgens institutioner og har givet os denne samlede fortælling om Horserød Fængsel.

Som Horserød Fængsel ligger – omgivet af den smukke nordsjællandske natur – forestiller man sig ikke umiddelbart, hvilke dramatiske tråde der kan trækkes tilbage til to verdenskrige, og hvordan historiske begivenheder har afspejlet sig i anvendelsen af fængslet.

Peter Fransen er en fremragende formidler af den store historiske fortælling og formår samtidig at krydre det store verdensbillede med de personlige og til tider rystende beretninger fra og om de mennesker, som institutionen igennem tiden har huset.

Fortællingerne viser, hvordan de politiske strømninger i det omgivende samfund afspejler sig i håndteringen af frihedsberøvede personer, og bidrager til en forståelse af de grundlæggende psykologiske mekanismer, der påvirker mennesker under frihedsberøvelse, uanset baggrunden herfor. Særlig stærkt står beretningerne fra tiden under og kort tid efter besættelsen. Peter Fransen omtaler perioden som Horserøds mange ansigter.

De historiske beretninger om forholdene i Horserød minder os i øvrigt om vigtigheden af princippet om åbenhed om forholdene i fængslerne, således som det også er beskrevet i kriminalforsorgens principprogram. Åbenhedsprincippet er et af redskaberne til at sikre den folkelige forståelse og accept af den måde, som vi frihedsberøver på her i landet, herunder at frihedsberøvelsen ikke resulterer i det, som Peter Fransen har beskrevet som ”mindre kønne ansigter”.

Gennem beskrivelserne af udviklingen i Horserøds indre liv siden slutningen af 70'erne ses, hvordan blandt andet politiske og samfundsmæssige ændringer hos de indsatte og ændret fokus på afsoningen gennem tiden har sat deres spor i det åbne fængsel.

I de senere år har den ændrede sammensætning af indsatte og det deraf øgede fokus på sikkerhed således udfordret fængslets arbejdsgange og påvirket personalets forhold.

Det er mit håb, at bogens medlevende beskrivelse af, hvorledes dagligdagen i et åbent fængsel igennem en årrække har formet sig, vil være et nyttigt redskab også i den fremadrettede debat om udviklingen af fængslerne i Danmark.

Thorkild Fogde
Direktør for Kriminalforsorgen

Horserød Fængsel 2017

Horserøds 100-års fødselsdag i maj 2017 har været en naturlig anledning til at få belyst den mangfoldige historie, som lejren rummer, fra lazaretlejr for russiske krigsfanger til svagbørnskoloni, dernæst interneringslejr under 2. verdenskrig for i de seneste 70 år at have fungeret som fængsel for både mænd og kvinder. Horserød har således i størstedelen af de 100 år været anvendt som fængsel.

Som forfatteren skriver i indledningen, er bogens centrum de mennesker, der har opholdt sig i Horserød igennem de sidste 100 år, og derfor er bogen meget mere end et traditionelt jubilæumsskrift.

En skelsættende ændring i straffuldbyrdelsen var indførelsen af de åbne fængsler som Horserød. Det var i første omgang en utilsigtet følge af retsopgøret efter 2. verdenskrig, hvor kriminalforsorgen på kort tid måtte skaffe et stort antal afsoningspladser. De åbne fængsler adskiller sig væsentligt fra de klassiske lukkede fængsler, og hverdagen er organiseret i mere frie rammer. Dette stemte godt overens med ideer om at skabe en hverdag, der er så normal som mulig, blandt andet for at lette overgangen til frihed, og disse ideer har siden præget kriminalpolitikken.

Som åbent fængsel er Horserød kommet under stigende pres og huser i dag hårdt belastede mennesker med mangfoldige problemer samt vanskeligt håndterbare grupperinger af kriminelle, hvilket også belyses i bogen.

Bogen giver læseren en interessant indsigt i Danmarks og en del af straffevæsnets historiske udvikling. Det overordnede spørgsmål om, hvordan straf bør indrettes til både samfundets og de kriminelles gavn, og således at det kan opfylde tidernes skiftende behov og krav, er fortsat meget aktuelt.

Æren for denne bog tilfalder i alt væsentligt seniorforsker ved Rigsarkivet ph.d. Peter Fransen. Jeg er fuld af beundring og taknemmelighed over det helt fantastiske arbejde, der ligger bag beskrivelsen af Horserøds 100-årige historie, samt af fotograf Flemming Wedells flotte nyoptagelser. Peter Fransen har tidligere arbejdet med fængselshistorie og skrevet et større værk om Statsfængslet i Nyborg 1913-2013 og om Direktoratet for Kriminalforsorgen 1910-2010. Denne bog om Horserøds historie falder fint i tråd hermed.

Jeg vil også rette en stor tak til medlemmerne af følgegruppen, som er direktør for Museum Sønderjylland ph.d. Henrik Harnow, tidligere arrestinspektør Jens Tolstrup, professor i retssociologi, Peter Scharff Smith, Institut for kriminologi og rettsociologi i Oslo og seniorforsker ved Rigsarkivet, ph.d. Peter Birkelund fra Rigsarkivet samt Torben Ulrich Gulnov, leder af Horserød Museum.

Sidst men ikke mindst vil jeg benytte lejligheden til at udtrykke min allerstørste anerkendelse til de medarbejdere, der hver eneste dag yder en meget kvalificeret indsats i Horserød for at gennemføre en effektiv frihedsberøvelse og parallelt hermed til stadighed arbejder for at øge mulighederne for, at de dømte ikke falder tilbage til ny kriminalitet. Arbejdet bliver udført med engagement og medmenneskelig respekt og ofte på vanskelige vilkår.

Lene Møller-Nielsen
Institutionschef

Midt i billedet ses indgangen til administrationen, hvorfra den daglige ledelse af Horserød finder sted (Fl. Wedell fot.)

Indledning

Horserødlejren – det elendigste sted i Danmarkshistorien. Det kunne lyde som et voldsomt vredesudbrud, men det er ikke tilfældet. Ordene er biskop Vincent Linds om Horserød anno 1941, skrevet mange år efter hans egen fængsling i Horserød i 1944 og senere deportation til tysk koncentrationslejr.¹⁾ Bare disse få linjer mere end antyder paradokser, der er forbundet med dette sted. En skildring af Horserøds historie fra oprettelsen som lazaretlejr for russiske krigsfanger i 1917 til Horserød Fængsel 2017 byder på flere paradokser og endnu flere spørgsmål, som på overfladen kan forekomme svære at få hold på. Det er mit håb, at denne bog vil kunne bidrage til at få belyst flere af stedets paradokser og samtidig i en historisk kontekst beskrive de over tid meget forskellige funktioner, der har været knyttet til de røde barakker. I centrum for bogen står de mennesker, der mere eller mindre frivilligt – de fleste ufrivilligt – har haft deres gang på stedet, samt hvilke intentioner der lå bag anbringelsen i Horserød.

Historien kan ikke sættes på en formel, men for store dele af Horserøds historie er den grundlæggende præmis indespærring, og indespærring påvirker mennesker. Alle forskelle til trods så slår det én, at basale forhold i livet som disciplin, mad, sex, sygdom og familie kommer til at spille en nok endnu større rolle, når man er frataget sin frihed. At det så igen kan give anledning til konflikter må vel kunne betegnes som menneskeligt. Frihedsberøvelse er så gennemgribende et indgreb over for mennesker, at det giver mening specifikt at se på de nævnte essentielle menneskelige forhold, når de skal foregå i fangenskab og under kontrol. I størstedelen af sine 100 år har Horserød været et fængsel, og hvorledes de forskellige menneskelige grundvilkår har udspillet sig i denne paralleltilværelse i samfundet, afspejler til enhver tid det omgivende samfunds normer. Herved udstilles i betydelig grad svaghederne ved den på et givet tidspunkt herskende samfundsorden. Forskning i straffuldbyrdelsen bliver således ikke alene relevant for de grundlæggende vilkår for det enkelte menneske, men knytter sig i høj grad til kriminalitet som samfundsproblem, konstruktion og modkultur. Bogen om Horserød er dog ikke en metafortælling om frihedsberøvelse generelt, men overvejelserne er værd at have in mente, når man kaster sig ud i den mere traditionelle redegørelse for stedets historie, herunder de mange konflikter, som hører til stedet. Konkret falder bogen i fire kronologiske blokke.

1. For årene 1916-1919 følges baggrunden for statens opførelse af den danske lazaretlejr for husning af russiske krigsfanger, og der gives en skildring af driften af lejren. Her indrages de storpolitiske perspektiver, hvor lejren indgik i landets vanskelige balancegang mellem de krigsførende magter. Det var en enorm lejr, der blev oprettet i Horserød, og fordelt på to hospitaliseringsperioder blev der behandlet i alt 2340 krigsfanger, hentet ud fra tyske og østrigske krigsfangelejre. Eftertiden har haft en tendens til at idyllisere opholdet i Horserød, men det dokumenteres i bogen, at der såvel inden for som uden for hegnet herskede spændinger. Ikke mindst den russiske revolution gav dønninger helt til Horserød. Efter afslutningen af 1. verdenskrig med våbenhvilen i november 1918 og den efterfølgende fredsaftale i Versailles blev lejren brugt som transitlejr for krigsfanger på vej tilbage til deres hjemlande.

2. 1920-1940 må betegnes som lejrens uskyldsår, da barakkerne blev anvendt bl.a. som koloni for børn. Først tuberkuløse Flensborg-børn og børn fra Berlin, dernæst københavnsk svagbørnskoloni og senere feriekoloni, men opholdene i de smukke nordsjællandske omgivelser var ikke kun idyl. Børnene kunne have en barsk baggrund med sig hjemmefra, og der er også tilfælde af ufrihed. I 1923 var store dele af lejren blevet revet ned og resten overtaget af Horserød Komitéen, som ejede barakkerne frem til 1946.

3. Besættelsestiden indvarslede Horserøds mest dystre kapitel. Kort efter 9. april 1940 lejrede fængselsvæsenet barakker, som efter tysk pres blev anvendt til interneringslejr for tyske flygtninge 1940-1941. Flere af de internerede blev efterfølgende deporteret til Tyskland, og nogle blev dermed sendt i døden. Fra 1941 til 1943 var det de ledende danske kommunister, der blev interneret, og i 1943-1944 fulgte internering af modstandsfolk og jøder. Også mange af disse blev sendt til koncentrationslejre i Det stortyske Rige. I sommeren 1944 blev lejren fuldstændig tømt for modstandsfolk. De blev overført til Frøslevlejren med løfte fra tysk side om, at de ville slippe for at blive deporteret yderligere imod syd. Et løfte, der ikke blev holdt. Efterfølgende anvendtes dele af lejren 1944-1945 som uddannelseskaserne, men det tyske nederlag var efterhånden en realitet, så i de sidste måneder af krigen blev lejren igen lazaret. Denne gang for tyske soldater, ligesom den også kom til at fungere som flygtningelejr. Krigens lange skygger forsvandt ikke med befrielsen, da Horserød fra 1945 blev omdannet til straffelejr for landssvigere.

4. Efter flere diskussioner om at tilbageføre lejren til primært feriekolonier for børn blev det i stedet fængselsvæsenet, der fortsatte sit virke i barakkerne. I 1947 blev barakkerne til kvindefængsel, men stedet fik også mandlige afsonere, i første omgang tuberkuløse mænd, der under afsoningen kunne nyde godt af beliggenheden i den smukke nordsjællandske natur. Fra 1947 blev Horserød for alvor en integreret del af det ordinære danske fængselsystem, og det har fængslet været siden. På trods af alle de reformer, fængselsvæsenet har gennemgået i de sidste 70 år, er grundstrukturen i et fængsel som Horserød stadig den samme – her sidder mennesker, der er frihedsberøvet. Set i det store perspektiv er der sket en transformation af Horserøds historiske betydning. Fra at have været det sted i landet, hvor effekten af beslutninger med altafgørende betydning i Danmarkshistorien måske ses allertydeligst, er det historiske fokus nu et andet. Nu følges den fængselshistoriske udvikling på anstaltsniveau. At et lands fængsler og driften heraf er en parameter for landets civilisatoriske stade, ændrer ikke ved denne forskydning.

Jeg har tidligere skrevet om dansk fængselshistorie både på det overordnede administrative niveau og om enkeltfængsler. Det har været en god ballast, hvad angår de grundlæggende udviklingstræk.

Vægten i historien om de sidste 70 år i Horserød er dog ikke lagt på de generelle udviklingstræk i fængselsvæsenet, eller som det hedder fra 1973 kriminalforsorgen, men derimod på det indre liv i Horserød, forstået som håndteringen af fangerne. Det fremgår tydeligt af de overskrifter, der er knyttet til perioden. Således behandles tiden frem til 1977 under overskriften ”En lang rejse mod stadig mere åbenhed”, fulgt af tiden 1978-1991, som har fået titlen ”Resignation eller ny realisme?”, og bogens sidste kapitel, der dækker 1991-2017, slutter af med en konstatering og et spørgsmål, nemlig: ”Bevogtningsforholdene skærpes – er det åbne fængsel blevet en saga blot?”

Baggrundsmaterialet til bogen består primært af arkivmateriale, trykt materiale og interviews. Det benyttede trykte materiale fremgår af litteraturoversigten, og det anvendte arkivmateriale fremgår af kildefortegnelsen og noterne. Arkivmateriale er overvejende fra Rigsarkivets omfattende arkiver fra Direktoratet for Fængselsvæsenet/Kriminalforsorgen samt Horserøds myndighedsarkiv, men der er også suppleret med materiale fra f.eks. Udenrigsministeriet og Justitsministeriet. Som embedsarkiver tjener dette materiale til dokumentationen af institutionernes virke, og materialet repræsenterer en særdeles omfattende arkivmæssig virkelighed. Udfordringen er at frafriste arkiverne svar på de specifikke spørgsmål, man ønsker belyst. Benyttelse af arkivmateriale giver udfordringer, men belønningen ligger i, at arbejdet giver mulighed for at afdække hidtil uudforskede historiske lag.

Ikke alt det benyttede arkivmateriale er frit tilgængeligt, men efter ansøgning har Rigsarkivet på særlige vilkår givet mig tilladelse til at benytte arkivmateriale, ligesom det for det allernyeste materiale har været nødvendigt at indhente tilsagn til benyttelse fra Kriminalforsorgen. Grundoplysningerne om arkivalierne er registreret i Rigsarkivets Arkivdatabase – DAISY, som kan tilgås via www.sa.dk. For tiden efter 2000 hviler arbejdet ikke på arkivstudier og har således en mere journalistisk karakter. Her bygges på alment tilgængeligt materiale, men der er også anvendt dokumenter, der stadig indgår administrativt i Horserød.

Rigsarkivet er dog ikke ene om at ligge inde med centralt materiale om Horserød. I tilknytning til Horserød Museum er der ligeledes oprettet et arkiv, som indsamler materiale vedrørende Horserød, som ikke er afleveringspligtigt til Rigsarkivet. Dette materiale har jeg fået fri adgang til, og jeg skal i den forbindelse takke museets leder, Torben Ulrich Gulnov, for kyndig vejledning og hjælp. Langt hovedparten af de historiske billeder, der gengives i bogen, stammer således også fra museets arkiv. Hvad angår de flotte ny-optagelser, er de fotograf Flemming Wedells fortjeneste.

Selv om de opgaver, der har været varetaget i Horserød, har skiftet flere gange igennem de første 100 år, har de røde bygninger være kendetegnede for stedet i alle årene (Fl. Wedell fot.).

Baggrunden

Den 1. maj 1917 ankom det første kontingent af syge russiske krigsfanger til Horserødlejren. Lejren var sammen med den tilsvarende lejr for tyske og østrig-ungarske krigsfanger i Hald ved Viborg den foreløbige kulmination på den danske regerings ønske om at spille en mere aktiv rolle over for de krigsførende magter under 1. verdenskrig. Der var tale om en humanitær håndsrækning. I lejrene var det muligt at lindre sygdomme og traumer, forårsaget af krigen, men som så ofte, når der er om tale politiske handlinger, var de betinget af både idealistiske/humanistiske motiver og mere strategiske magtambitioner. I 1916 var krigen kørt fast, og fronten i vest var stivnet. Den danske regering var ikke ubegrundet bekymret for muligheden af at opretholde landets neutralitet. Den tyske generalstab så klare strategiske fordele ved at beherske Lillebælt og Storebælt. Foruden presset fra Tyskland havde Danmark også et hensyn at varetage i forhold til Slesvig, som var gået tabt under krigen i 1864. På det økonomiske område havde Danmark siden 1880'erne knyttet sig stærkt til det engelske marked, som aftog store – og værdifulde – mængder af forædlede landbrugsprodukter. Et forhold, der også kunne vække mishag i det krigsførende Tyskland. Et tilbud om at huse krigsfanger fra både Ententemagterne og Centralmagterne kunne medvirke til at sikre en opretholdelse af landets neutrale status og på længere sigt give landet goodwill, hvis spørgsmålet om Slesvigs tilknytning skulle dukke op efter krigen.

Kampene under 1. verdenskrig førte til, at millioner af soldater blev taget til fange. Det største kontingent af krigsfanger bestod af russiske soldater, som var blevet overrumplet i forbindelse med bevægelseskrigen på Østfronten. Det skønnes, at over 1,5 millioner russiske soldater havnede i krigsfangelejre i Tyskland og Østrig-Ungarn. De krigsførende magter anvendte fangerne som arbejdskraft ved landbruget og ved minedrift som erstatning for de mænd, der var sendt til fronten, men forholdene i flere krigsfangelejre både i øst og vest var umenneskelige. Viljen til at ofre penge på at give fjendens soldater acceptable forhold var behersket. Et særligt problem udgjorde de skadede krigsfanger, der ikke kunne arbejde eller kun kunne arbejde i begrænset udstrækning. Økonomisk udgjorde de en belastning for de hårdtprøvede krigsøkonomier. Der var således basis for at søge aflastning hos ikke-krigsførende lande og humanitære organisationer.